

NAZYWANIE PRZESTRZENI

Jerzy Duma
Instytut Slawistyki PAN w Warszawie
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0537-0740>
e-mail: jerzy.duma@wp.pl

Nazwa terenowa **Desęta(ja) Blota* koło Darłowa na Pomorzu Zachodnim

Field name **Desęta(ja) Blota* near Darłowo in Western Pomerania

Abstrakt

Zapisana w okolicach Darłowa nazwa terenowa *Diosintablotta* zawiera szereg cech pomorskich, z których najważniejszy jest specyficzny rozwój $\acute{e}T$ jako *inT* bez pralechickiego przegłosu na $*\acute{o}T$. Wyjątkowy jest też pojawiający się w niej przegłos $*e\acute{s} > o\acute{s}$, który w dialektach pomorskich nie powinien wystąpić. Nietypowy przegłos $*e$ występuje w języku dolnołużyckim.

Słowa kluczowe: onomastyka, nazewnictwo pomorskie, nazwa terenowa

Abstract

Diosintablotta field name, recorded near Darłowo, contains a number of Pomeranian features, among which the specific development of $*\acute{e}T$ as *inT* without the Pre-Lechitic mutation into $*\acute{o}T$ seems to be the most important. The mutation $*e\acute{s} > o\acute{s}$ is unique, as it should not have occurred in Pomeranian dialects. An atypical mutation of $*e$ occurs in the Lower Sorbian language.

Key words: onomastics, Pomeranian naming, field name

Dwuczłonowe, słowiańskiego pochodzenia nazwy terenowe zawierające liczebniki są na Pomorzu Zachodnim niezwykle rzadkie. Oprócz tego, wskazana w tytule średniowieczna, pomorska nazwa błot zawiera także kilka interesujących słowiańskich cech fonetycznych oraz archaizm fleksyjny w postaci końcówki liczebnika porządkowego w mianowniku rodzaju nijakiego liczby mnogiej $*-\acute{a}$ (dla odmiany prostej, rzeczownikowej) lub $*-\bar{a}$ (dla odmiany złożonej z zaimkiem anaforycznym $*jb$, $*ja$, $*je$ ‘ten, ta, to’ dodanym

do zakończenia przymiotnika/liczebnika porządkowego). Moim zdaniem, wszystkim cechom fleksyjnym i fonetycznym, jakie ujawniają dość precyzyjne średniowieczne zapisy tej nazwy, należy poświęcić nieco więcej uwagi. Są one bowiem interesujące z punktu widzenia zjawisk językowych zachodzących w dawnych gwarach słowiańskich dzisiejszego Pomorza Zachodniego.

Semantyka nazwy jest jasna, to są – w tłumaczeniu na współczesną polszczyznę – **Dziesiąte Błota*. Jednak odkrycie motywacji nazwy już takie jednoznaczne nie jest. Mogą to być kolejne dziesiąte błota na/przy drodze do jakiejś miejscowości lub skupisko dziesięciu bagien – zapewne ślad po jakimś zarastającym jeziorze.

Zrekonstruowana w tytule nazwa terenowa znajdowała się koło wsi Porzeczce na pd.-zach. od Darłowa. Została ona kilkakrotnie wymieniona w średniowiecznych dokumentach jako: *Diosintablotta* 1275, *Dissintablotta* 1275, *Diosincoblota* 1308, *Diosintabloco* 1330 NTPZ I 92 z komentarzem: pierwsza część to „liczebnik porządkowy *dziesiąty* w N.pl. neutrum odmiany prostej z nieuprawnionym przegłosem **e > 'o*; druga część od *błoto* w N.pl. neutrum z końcówką *-a*”.

Ten krótki komentarz wymaga pewnych uzupełnień.

W dawnej polszczyźnie nazwa ta brzmiałaby **Dziesiąta(ja) Błota* z krótką końcówką *-ǎ* (w odmianie prostej, rzeczownikowej) lub długą *-ā < *-aja* (w odmianie złożonej) porządkowego liczebnika. Nie dysponujemy inną formą przypadkową nazwy, która rozstrzygnęłaby te wątpliwości (np. formą dopełniacza l.mn. ***Dziesiąt Błot* lub ***Dziesiątych Błot*).

Zaznaczona już w pierwszym zapisie palatalność nagłosowego **d'* w postaci zapisu *di* nie doprowadza, jak w języku polskim i dolnośląskim, do afryktywizacji na *ʒ'*, co w polszczyźnie postępuje od XII i XIII w. (GHJP 132). W języku dolnośląskim proces przekształcania **d'* idzie jeszcze dalej, zmieniając nagłosową afrykatę *ʒ'* na szczelinowe *ž*, por. dłuż. *žasety* ‘dziesiąty’, zob. też niżej.

Brak afryktywizacji **t'*, **d' > ć*, *ʒ'* jest zjawiskiem typowym zwłaszcza dla zachodniej części Pomorza Zachodniego, choć na podstawie zapisów nazw miejscowych jest to zwykle przewaga ilościowa, a nie ostra granica. Mapa 16 JPPZ ukazuje afryktywizację **t' > ć* lub jej brak, por. zapisy bez afryktywizacji w n.m. *Bartin* 1480 (Barcino) p. 1; *Wostentin* 1308 (Ościecin) p. 54, choć w okolicy Darłowa zdarzają się i formy z afryktywizacją, np. p. 101: *Cysowe* 1312 (Cisowo : **tisz* ‘cis’); p. 98: *Tychow* 1229, *Zychowe* 1273 (Tychowo : *tixw* ‘cichy’).

W okolicy Darłowa brak jednak częstej afryktywizacji **d' > ʒ'*, co w JPPZ ukazuje mapa 17: p. 16 *Dersentin* 1308 (Dzierżęcín : n.os. **Dřžęta* por. pol. *dzierzęc*); p. 21 *Koddesowe* 1413 (Chudaczewo : n.os. **Xodišw*); p. 29 *Redichowe*

1406 (brak nazwy współczesnej : n.os. **Redixъ*, por. pol. n.os. *Radzich* SSNO IV 429 ze zmianą **ra-* > *re-* w nazwie pomorskiej) itp. Jak pokazuje mapa 17 JPPZ formy bez afryktywizacji **d'* tworzą w okolicy Darłowa swoistą enklawę.

Zwrócić należy też szczególną uwagę na zapisy samogłoski **ę* przez *in* zamiast spodziewanego tu, jak w języku polskim, kontynuantu **ǫT* powstałego w wyniku przegłosu pralechickiego.

Za długością dawnego **ę* przemawia jego kontynuant *a* w języku polskim (*dziesiąta, dziesiąte* : *dziesięć*, jak *piąta, piąte* : *pięć* itp.).

Słownik prasłowiański (SP III 69–70) podaje trzy formy rodzajowe N.sg. liczebnika porządkowego: *desętz* (masc.) ‘dziesiąty’, *desęta* (fem.) i *desęto* (neutr.) ‘dziesiąty, -a, -e’. Są to praformy odmiany rzeczownikowej (prostej) tego liczebnika porządkowego. W mianowniku liczby mnogiej rzeczownik rodzaju nijakiego *blota* narzuca prostej (rzeczownikowej) odmianie liczebnika porządkowego również końcówkę *-a*, zaś w odmianie złożonej (z zaimkiem anaforycznym) *-a(ja)* > *ā*. Dzisiejsza forma polska mianownika l.mn.: *dziesiąte blota* zawiera zapewne dawną końcówkę biernika rodz. męskiego l.mn. odmiany złożonej: **desęť-y-jě*, por. dopełniacz: *dziesiątych błot* < **desęť-y-jixъ blotъ* GHJP 327, 334.

Prasłowiańskiej formie liczebnika głównego **desętz* SP III 71–72 ‘dziesięć’ odpowiada lit. *dešimtīs* ‘dziesięć’ Smoczyński 103–104¹. (Postać słowiańska liczebnika głównego **desętz* ‘dziesięć’ jest pochodną liczebnika porządkowego **desętz*, *-a*, *-o* ‘dziesiąty’ w odmianie rzeczownikowej, por. analogiczne abstractum rzeczownikowe tworzone od przymiotnika: *czerni* : *czarny*, *biel* : *biały*. Tak utworzony liczebnik główny odmieniał się początkowo według deklinacji spółgłoskowej, później w l.p. według deklinacji na krótkie **-i* Moszyński 241).

Anomalie braku przegłosu **ǫT* > **ǫT*² uwidoczniły się podczas opisu tego zjawiska na szerszym terenie Pomorza, obejmując obszar od południa

¹ Zarówno forma litewska jak i słowiańska jest rozszerzona przez *-t-*, por. pie. **dekŋ* gr. *déka* z wokalizacją w grece sonantu **ŋ* > *a*, podczas gdy w bałto-słowiańskim sonant ten rozkłada się na grupę **im* i dalej w językach słowiańskich ulega nazalizacji na **-ę(t)* z odmianą spółgłoskową: N.sg. **desę*, G.sg. **desęte*, por. Moszyński (1984: 241). Liczebnik porządkowy kontynuuje postać pie. **dekŋ-t-o-* por. gr. *dékatos* ‘dziesiąty’, por. Smoczyński (2007: 104). Formy nierozszerzone znajdujemy też np. w łac. *decem*, niem. *zehn*, zaś forma z dentalnym rozszerzeniem **dekŋt* oznaczała – zdaniem autorów EWD III 2010 ‘Zehnheit, Dekade – dziesiątkę, dekadę’. Rozpatrywanie tego wyrazu jako pie. złożenia **de-* ‘dwa’ i *kŋ* ‘ręka’ – niem. *Hand* w znaczeniu ‘dwa maha rukom – dwa machnięcia ręką z pięcioma palcami JD’ Skok I 394 nie przekonuje ze względu na trudności fonetyczne i etymologiczne, bo niem. *Hand* ‘ręka’ nie ma odniesień indoeuropejskich, lecz zapewne nawiązuje do substratu przedindogermańskiego EWD II 641.

² Zob. Duma (2019). Na mapce na s. 45 omawiana nazwa zaznaczona jest kwadratem z numerem 1.

z okolic Szczecina klinem w kierunku Darłowa, tzn. na obszary, z których pochodzi omawiana nazwa.

Śladem nieprzegłoszonego * ϵ przed spółgłoską przedniojęzykową twardą *-t-, przed którą w dialektach grupy lechickiej przegłos taki powinien się dokonać, są konsekwentne zapisy naszej nazwy terenowej przez *in*, świadczące o zwężeniu artykulacji * ϵ > **in* (nosowe **i*), które później w gwarach kaszubskich ulegało denazalizacji w długie i krótkie *ī*, *ī*. W gwarach kaszubskich dalszy rozwój długiego i krótkiego *i* związany był z zanikaniem iloczasu: * *ī* > *i*, np. *cignȳc* ‘ciągnąć’, *v’ici* ‘więcej’, natomiast **i* miało możliwość przejścia w kasz. *ĕ(ə)*, np. *savi* ‘siwy’ (Popowska-Taborska 1980: 25). W gwarach kaszubskich zmiana * ϵ > **i* > *i* była częstsza w dialektach północnokaszubskich, stąd oboczności kasz. *p’ic sȳ* ‘piąć się’ (północne) obok *p’ȳc sȳ* Sychta IV 270 < **pēti sē*. Forma *p’ic sȳ* ‘piąć się’ jest tu kontynuantem prawidłowo nieprzegłoszonego * ϵ > *i* przed dawnym palatalnym **t’* > *ć*, które w kaszubszczyźnie stwardniało na *c*. W zapisie nazwy terenowej *Diosintablotta* przegłos powinien nastąpić przed przedniojęzykowym twardym -t-, a jednak nie nastąpił.

Przegłos pralechicki * ϵT > *’oT* (> *uT*) zachodził sporadycznie także w dawnych wschodnich gwarach dolnołużyckich: np. *mjuso* < **m’oso* < **męso* ‘mięso’, *svjuty* < **sv’otv(jv)* < **svētṛ(jv)* ‘święty’, *juzyk* < **jȳzykṛ* < **ęzykṛ* ‘język’³. Zachowanie * ϵ jako *in* jest więc w nazwie terenowej *Diosintablotta* wyraźną cechą pomorską, por. też oboczność w dialektach kaszubskich: północne *zesińc* oraz środkowe i południowe *zesȳc* ‘dziesięć’ Stchta I 264. Ślady podwyższonej artykulacji * ϵ widać też w zapisie dolnołużyckim *żesyć* ‘dziesięć’, zob. przyp. 3.

Natomiast zjawiskiem mniej znanym polszczyźnie i dialektom pomorskim jest rozszerzony zakres przegłosu **e* > *’o* – w **desęta*, a więc przed spółgłoską palatalną **ś* po której następowała samogłoska rzędu przedniego * ϵ . Tego typu rozszerzony przegłos **e* występuje w języku dolnołużyckim, np. dłuż. *śopły* ‘ciepły’ < **teplṛ(jv)* – tu przed spółgłoską wargową, *pólo* ‘pole’ < **polje* (Sławski 1988: 926)⁴ – tutaj w wygłosie. Siegfried Körner oraz Ernst Eichler omawiając nazwy miejscowości z Dolnych Łużyc przytaczają jedną, która może ilustrować nietypowy przegłos: *Zeckerin* (rekonstruowana współcze-

³ Według F. Sławskiego (1988: 929). Ponadto OLA t. 2a w serii fonetycznej z punktów dolnołużyckich 234 i 236 podaje zapisy, np. na mapie 10 **męso* ‘mięso’ kolejno *m’ęso*, *m’ęso*; na mapie 21 w tych punktach: *żaseś* i *żesyć* ‘dziesięć’.

⁴ Por. także przykład nietypowego „przegłosu” pochodzący z tekstu Nowego Testamentu w przekładzie na dolnołużycki M. Jakubicy z 1548 r.: *gczyschuy iogo* ‘(u)krzyżuj Go’ < **jego* ze zmianą **e* > *o*, omówiony w: Stieber (1965: 105). Podział gwar dolnołużyckich: Stieber (1965: 49–52).

śnie jako Zagorin), która ma średniowieczne zapisy: *Czogkerin*, *Czogkerim* 1346/1495, zcu *Zeckerin* 1354, *Zuckereyn* 1537) wywodząc ją od ap. *siekiera* < **sekyra*⁵. Widać w niej nietypowy przegłos **e* > *o* przed spółgłoską tylnojęzykową *-k-*. Sam wyraz na gruncie słowiańskim występuje również z wtórnym wokalizmem *o*, np. st.rus. *sokyra*, ukr. *sokýra* ‘siekiera’, pokrewne z łac. *secūris* ‘topór’ Boryś 546 i z czasownikiem *siec*, zob. przyp. 5.

Liczebnik porządkowy *dziesiąty* ma w dłuż. formę *żasety* SP III 69 (w dawnej odmianie złożonej), zaś liczebnik główny ‘dziesięć’ formy: *żaseś*, dawniej też *żesaś*, *żasyś*, dial. *dżęsać*, *dżeseć* SP III 71. Nie są mi znane inne pomorskie przykłady na tego typu przegłos **e* > *o* przed spółgłoską palatalną. Wydaje się więc, że cecha ta mogła być albo cechą osobniczą pisarza sporządzającego średniowieczny dokument, albo cechą jakiejś grupy osadniczej, która przybyła na Pomorze Środkowe w okolice Darłowa z pogranicza wschodnich Łużyc i południowo-zachodniego Pomorza, co sugerowałaby wskazana w przypisie 2 mapka braku przegłosu **ęT*.

Zapisów średniowiecznych nazw terenowych, które precyzyjnie oddają dawną słowiańską fonetykę, jest na Pomorzu Zachodnim bardzo mało. Dlatego trudno znaleźć analogie do omawianego tu także zjawiska rozszerzonego przegłosu **e* > *o* zarówno na obszarze pomorskim, jak i łużyckim. Z tego względu przekaz *Diosintablotta* ‘Dziesiąte Błota’ pozostaje nadal zagadkowy i wymaga dalszych poszukiwań zarówno dialektalnych, onomastycznych, jak i historycznych.

Skróty bibliograficzne

- EWD – *Etymologisches Wörterbuch des Deutschen*. Red. W. Pfeifer. T. I–III. Berlin 1989.
 GHJP – Z. Klemensiewicz, T. Lehr-Splawiński, S. Urbańczyk: *Gramatyka historyczna języka polskiego*. Wyd. IV. Warszawa 1981.
 JPPZ – E. Rzetelska-Feleszko, J. Duma: *Językowa przeszłość Pomorza Zachodniego na podstawie nazw miejscowych*. Warszawa 1996.
 NTPZ – E. Rzetelska-Feleszko, J. Duma: *Nazwy terenowe Pomorza Zachodniego zawierające elementy słowiańskie*. T. I–II. Warszawa 2008–2013.
 OLA – *Общеславянский лингвистический атлас. Серия фонетическо-грамматическая*. Выпуск 2а. Рефлексы **ę*. Moskwa 1990.
 Skok – P. Skok: *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. T. I–IV. Zagreb 1971–1974.

⁵ Na ten temat por. Körner (1993: 18) oraz Eichler (1975: 122). Była to zapewne nazwa poręby lub nazwa dzierzawca od n.os. *Siekira* SSNO V 51, suf. *-*in-*. Sam wyraz *siekiera* ma też odniesienia do łac. *secāre* ‘ciąć’ (Boryś 2005: 545), zaś w wariantcie wydłużonego wokalizmu występuje w *siec* < **sĕk-ti*, co Smoczyński 541–542 łączy z pie. rdzeniem **sekH-*/**skH-* ‘ciąć’ (gdzie wydłużenie po zaniku laryngalnej nie powinno nastąpić – J.D.). Akrodynamiczne (wzmocnione i wydłużone) pbsł. **sĕkH-* jest zapewne wtórne (J.D.).

- SP – *Słownik prasłowiański*. Red. F. Sławski. T. III. Wrocław 1979.
 SSNO – *Słownik staropolskich nazw osobowych*. Red. W. Taszycki. T. I–VI. Wrocław 1965–1983. Suplement pod kierunkiem M. Malec. Wrocław 1984–1987.

Inne skróty

- ap. – apelatyw (wyraz pospolity)
 dłuż. – dolnołużycki
 fem. – femininum (rodzaj żeński)
 G.sg. – genetivus singularis (dopełniacz l.p.)
 gr. – greckie
 l.mn. – liczba mnoga
 l.p. – liczba pojedyncza
 łac. – łacińskie
 masc. – masculinum (rodzaj męski)
 n.os. – nazwa osobowa
 N.sg. – nominativus singularis (mianownik l.p.)
 N.pl. – nominativus pluralis (mianownik l.mn.)
 neut. – neutrum (rodzaj nijaki)
 niem. – niemieckie
 p. – punkt
 pbsł. – prabałtosłowiański
 pie. – praindoeuropejski
 st.rus. – staroruski
 suf. – sufiks
 ukr. – ukraiński

Literatura

- Boryś W. (2005): *Słownik etymologiczny języka polskiego*. Kraków.
 Duma J. (2019): *Rozwój nieprzegłoszonego *ęT w nazwach miejscowości i nazwach terenowych Pomorza Zachodniego a ewolucja *ęT w językach i dialektach lechickich oraz w dolnołużyckim (np. kaszubskie v'ize, v'iza, v'ize i v'ozc, v'aze 'robić na drutach, wiązać', dolnołużyckie měso 'mięso' i in.)*. „Prace Językoznawcze” XXI/2, s. 35–45.
 Eichler E. (1975): *Die Ortsnamen der Niederlausitz*. Bautzen.
 Körner S. (1993): *Ortsnamen der Niederlausitz*. Berlin.
 Moszyński L. (1984): *Wstęp do filologii słowiańskiej*. Warszawa.
 Popowska-Taborska H. (1980): *Kaszubszczyzna*. Warszawa.
 Sławski F. (1988): *Języki słowiańskie*. [W:] *Języki indoeuropejskie*. Red. L. Bednarczuk. T. II. Warszawa.
 Smoczyński W. (2007): *Słownik etymologiczny języka litewskiego*. Wilno.
 Stieber Z. (1965): *Zarys dialektologii języków zachodniosłowiańskich*. Warszawa.